

SEBESTYÉN MIHÁLY

UTÓLAG – TELEKI SÁMUEL RŐL

Könyvtárát viszi magával. Növeli, gyűjti. Említett tanulmányútjáról is hatalmas könyvcsomagokkal tér haza, küldeti lakhelyére. Könyvekért, tapasztalásért, világlátásért kimozdul a protestáns világból – és Párizsban, Stassburgban is megfordul.

Éveken keresztül magamban, nyilvánosan „kenyéradó gazdámnak” hívtam. Joggaljogtalanul? Azt gondolom, bár két század választ el tőle, a „latin gróftól”, ahogyan tudóskodó utókora nevezte, közvetve mégis munkát kínált nekem hatalmas könyvtára, gyűjteménye, sokirányú gondolatvilága. A Téka. Közel negyven évig szolgáltam feltételezett és valóságos szellemi gazdámát. Talán nem is érdemtelenül.

Maradjunk annyiban: tudós arisztokrata volt. Nem csupán születése szerint, de a tudomány és kultúra tágas világában is. Kiemelkedett osztályából, másmilyenné vált. Kívánta, akarta. Nem a véletlenek összjátéka folytán lett a könyvek gyűjtője, értője, a könyvkiadás támogatója, serkentője. Bár kétségtelenül az is közrejátszott pályája alakulásában, hogy grófi családban született, ahol már volt hagyománya a tágabb-szűkebb famíliában a könyvszeretnek. Bibliofíliának, gyűjtésnek, adományozásnak. A köznek ajánlják fel gyűjteményüket. Ez a „köz”, avagy publikum, Erdély tudós elméi – magyarok, szászok, örmények, iskolákat kijárt románok – természetesen jóval szűkebb, mint ahogy azt ma értelmezzük. Azoknak szól, akik számára az olvasás, írás, tanulmányozás napi szükséglet, megélhetési forrás, közjót szolgáló tevékenység. A hivatalnok-értelmiség, a jogászok, táblabírák, jurátusok, papok, prelátusok, szerzetesek, tanárok, tanítók, magányos vidéki értelmiségiek, penzionátus katonatisztek, műkedvelő tudósok, széplélek asszonyok, nemesek

és tanultabb városi polgárok, világot is járt kereskedők, no meg orvosok és patikáriusok egyre táguló körének szánják. Divatos könyveket vagy éppen ódonságukban érdekesekeket, alpműveket, tiltott könyveket, cenzurázott írásokat, melyekben ott a *nihil obstat* megjegyzés, kézikönyveket, katalógusokat, albumokat, furcsaságokat, röpiratokat, gyűjtőnéven *efemerides*nek nevezett hírlapokat, folyóírásokat. Ebben a korban a legtöbb gyűjtemény, akár köz-, akár magán vagy egyházi, akár főúri még összekeveredik a múzeumi tárgyakkal. Gyakran csak szemet gyönyörködtető dekorum, divat, építészeti kíváncsóság, többek között ettől kastély, palota a kastély, illetve a palota. Illik a főúri környezethez. Különgyűjtemény, különszoba.

A legtöbb főúri gyűjtő a 18. század végén már homályosan érzi, hogy nagy luxus, túl nagy kiváltság magának megőrizni, tágítani kell a felhasználók körét. (Lásd feljebb.) Ez az, amit a következő nemzedék, a Széchenyi Istváné kiművelt emberfőknek nevez. Itt a szándék még homályos, nem pontosan körvonalazott, bár a szadatközműves indíttatás, a népboldogítás, a világosság terjesztése ebben a körben a császártól származik (őt meg a maga köré gyűjtött tanácsadók, tudósok, vezető egyéniségek, különönc gondolkodók, a gazdasági folyamatok ismerői befolyásolják „végletesen”).

Ehhez pedig az kellett, hogy az arisztokrácia, konkrétan a birodalomhoz csatolt erdélyi főurak, akik a Rákóczi-forradalom (szabadságharc, külön út keresése) már megoszlott „szebeniekre” és Szebenből kint rekedtekre, és a Lipót-féle diploma tudomásulvételétől eltelt fél század alatt elfogadják az új helyzetet, behódoljanak, stallumokat szerezzenek, a felkínált porvinciális vezetői állásokat elfogadják, versenyezzenek érte, újra frakciókba tömörüljenek. És ebben még az sem jelentett komoly akadályt a főnemesi szinten, hogy a felekezeti megosztottság Erdélyben továbbra is fennmaradt. És hatása a cselekvési programokra, viselkedésmintákra, szokásokra, divat(majmolás)ra, építésre, magánéletre és szenvedélyekre továbbra sem volt elhanyagolható. Mindent felülírt Bécs kisugárzása. Az engedelmesség elvárt jutalma.

Nem is lehetett ez másként, ugyanis – ha nagyon cinikusan akarunk fogalmazni, a nem aulikuság (udvariasság – jobb szó híján) nem volt kifizetődő. A társadalomból – osztályból, csoportból – való kivetést, eltávolodást, elmagányosodást, izolálást jelentette. Az udvarhoz való hűség volt az emelkedés, rangemelés, hivatalviselés egyedüli forrása.

Amikor Teleki Sámuel 1739-ben megszületik, a Telekiek már a helyi/császárközelit, udvari elit tagjai, számolnak velük, azt is mondhatnánk, pozícióik meg-ingathatatlanok; hivatalokat foglalnak el. Sámuel születése és nagyapja, „a nagy” Teleki Mihály halála között eltelt 49 év – szinte egy fél század – pontosan az az időszak, amikor megtörténik ez az integráció, az arisztokrácia Habsburg-asszimilációja. Többek között ezért sikertelen, már-már visszhangtalan a Rákóczi József elvetélt visszatérési kísérlete. Mikes Kelemen is úgy fedezik fel a 18. század végén mint érdekes olvasmányt, nem mint politikailag veszedelmes anti-Habsburg-iratot.

Sámuel iskoláztatása kötelező. Hivatalt szánnak neki, tekintve, hogy atyai öröksége nem a leggazdagabb. Örököl valamit azonban, ami már a nagyatyjától folyamatosan a családban: a könyveket, az olvasást, a könyvek gyűjtését. Távolabbi rokonságában is van nevezetes könyvgyűjtő, az egyik Teleki felesége – árva Bethlen Kata. Az enyedi kollégium tanárai tanítják, és ezután indul peregrinációba. Protestáns főiskolákat választ. (Apja, nagyapja is küldött peregrinuso-

kat Európába az eltelt másfél század alatt.) Ezt diktálja tehát a családi hagyomány, a felekezeti elkötelezettség, valószínűleg erre biztatják az enyedi professzorok. Addigra már a latin és a német nyelv birtokában van, anyanyelve magyar – ez Erdélyben még ezen a társadalmi szinten nem ritkaság, magyar érzelmű –, a nemzet fogalma még nem tisztázott, az etnikumé és a kultúráé annál erőteljesebb, elég ha könyvtárában áttekintjük a magyar könyvek és írások (kéziratok) gyűjteményét, illetve időt szentelünk annak, hogy feltérképezzük azoknak a magyar műveknek a sorát, amelyek Teleki Sámuel gróf segítségével, támogatásával jöttek létre, jelenhettek meg, kaptak nyomdafestéket. Feleségét, Bethlen Zsuzsannát is – kinek könyvtárára tulajdonképpen Deé Nagy Anikó kutatásai derítették fényt – könyvgyűjtésre serkenti, a megosztás ellenére, felesége gyűjteménye kialakulásával párhuzamosan nem hagy fel a magyar szerzők és művek beszerzésével, majd mikor megözvegyül, a proveniencia elvét nagyjából tiszteletben tartva, külön szekrényben helyezi el, tartja egyben az asszonyi gyűjteményt. Messzemenő emancipációs tendenciákat – *avant la lettre* – kár lenne levonni. Inkább mondhatjuk, az arisztokrata családokban ez megszokott, hiszen az asszonyok címeres rangot, birtokot, méltóságot képviselnek, jelentenek, vagy gondoljunk az országgyűléseken megjelenő behívott özvegyekre, akik elhalt férjük helyett képviselik a családot, főleg a fejedelemség korában.

S ha már a családi állapotát is érintettük, szólni kell arról az országos botrányról, melynek egyik elszenvedője az ifjú Teleki Sámuel. Menyasszonyát, Bánffy Dénes gróf lányát, Ágnes elrabolják 1767-ben a mezőörményesi kúriáról a királynő parancsára/belegyezésével, apja, az áttért Dénes gróf szándékai szerint kolostorba zárják, és átnevelik katolikussá, majd hozzáadják Eszterházy grófhhoz. Teleki nem tűri szótlan, még azon az éjszakán felindul Bécsbe, de hasztalan kilincsel. Beletörődik sorsába. Majd feleségül veszi a félárva Bethlen Zsuzsannát, aki az iktári Bethelenek családjának leszármazottja. Házasságuk boldog, zavartalan.

Visszatérve pályaképeire – akár az említett két nyelvvel is boldogulna, de aki könnyen tanul nyelveket, és követni akarja a kordivatot, annak a francia ebben a században már kötelező. József császár is szívesen él ezzel nyelvvel, a húga egy francia király (utóbb lefejezett) neje, a diplomáciai érintkezésben elengedhetetlen. (Az angol még szunnyad a maga birodalmában – Széchenyi és ifj. Wesselényi Miklós nemzedéke fedezi fel és indítja útjára Magyarországon az „anglomániát”.)

Basel és a németalföldi főiskolák teljesítik be nevelését, határozzák meg végössorón világszemléletét. Ebbe már belefér a türelmesség, a problémaérzékenység a politikum terén, a vezetői erények kiművelése: türelem, bölcsesség, rugalmasság, aulikus érzelmek, és természetesen soha nem halványul az Erdélyhez való ragaszkodás, a református tudat hosszú élete során. Ezt ismerik fel a józsefi reformerek, és ajánlják be az udvarhoz, ahol az alkancellári megbízatással tisztelik meg. *Homo novus*. De már bizonyított mint guberniumi tanácsos, főispán. Hisznek alakíthatóságában, udvarhűségében, ügyintézői tehetségében. Ellenkezőjéről nem hallottak. Állott egy-két vármegye élén, jelen van az erdélyi országgyűlésben. De nem tartozik a vezéregyéniségek közé, túl fiatal ahhoz. Zokszó nélkül elfogadja, hogy kimozdítsák sáromberki (Torda vármegye) birtokáról, Szebenbe, Küküllő vármegyébe vagy Bihar megyébe – Váradra rendeljék. Mindehhez megállja helyét.

Könyvtárát viszi magával. Növeli, gyűjti. Említett tanulmányútjáról is hatalmas könyvcsomagokkal tér haza, küldeti lakhelyére. Könyvekért, tapasztalásért, világlátásért kimozdul a protestáns világból – és Párizsban, Stassburgban is megfordul. Évekig fog élni Bécsben. Ideköti hivatala. Ismerősöket szerez, barátokat, könyvügynököket, árusokat ismer meg. Notórius kapcsolattartó. Kitartó levelező. Az írás számára életforma, a kommunikáció legbiztosabb eszköze családdal, politikai partnerekkel, tudósokkal, könyvtárosaival, könyvágensekkel, iskolákkal. Más bibliofilekkel Európa-szerte.

Mondtam már, hogy sokoldalúan művelt? A humaniorák mellett a matematika és a fizika érdekli, ezekről levelezni és vitatkozni mer (!!!) kora elismert tudósaival, a különböző tudományos akadémiák kiadványait gyűjti, meghozatja, előfizet rájuk, amelyek tartalmazzák a diadalmasan hódító egzakt tudományok legújabb eredményeit, vitáit. Ezeket valószínűleg esténként a napi kancellárián végzett munka után gyertyafénynél szívesen forgatja. Egyetemeket látogató, hallgató korára is emlékeztetik, vagy a szellem, a kutatás szabadságát, határtalanságát sugallják számára.

Gyűjteményében, melynek enciklopédikus jellegét minden rendű és rangú ismerője és könyvtárismertetője, monográfia, szakmunka kiemeli, megtalálhatók a Biblia-kiadások, a legjelentősebb teológusok munkái, a történelmi és földrajzi művek, külön polcokat „szentelnek” a könyvtárosok pontos utasításai szerint Erdély és Magyarország történetének; másolatban vagy eredetiben történelmi okmányok, kimutatások, kiváltságlevelek vaskos miscellániás kötetekbe foglalva; jogi traktátusok és törvénykönyvek (pl. a Corpus Juris Hungarici vagy a Tripartitum, a szász városok jogszabálygyűjteménye), albumok, művészeti reprodukciók (a Piranesi-metszetek hatalmas tomusai); filozófia és matematika egymásba kapaszkodva, a klasszikus görög és római szerzők sokféle kiadásban, kommentárokkal felszerszámozva. Filológusi érdeklődése, szakértelme odáig terjed, hogy Kovásznai Sándor alumnusa segítségével sajtó alá rendezi az első teljességre törekedő Janus Pannonius-gyűjteményt. (Janust ugyanis a családja ősének tekinti – bár a tudomány mai állása szerint ez inkább mítosz, mint valóságos rokoni kötelék. Akadémiák kiadványai, könyv- és könyvtárkatalógusok, disszertációk (doktori tézisek), amelyeket a különböző német és hollandi egyetemeken védtek meg európai és magyar hallgatók. Vaskos tomusokba vannak kötve, polcok sorát töltik meg a hat-nyolc oldalas művecskék, az ifjú tudósjelöltek első kapavágásai a tudomány mezején. Többnyire a professzor előadásainak nyomán kivonatokban készültek, de ennek megvédése után respondens doktori címet, oklevelet, (kalapot) kapnak.

Fiatalkorában peregrinációs naplót vezet, ez azonban nem a mai gyűjteményben található, Deé Nagy Anikó fedezte fel újra az Országos Levéltárban (MOL), ugyanis a kéziratot 1916-ban, amikor a harcok az I. világháború idején Erdélyt is elérték, biztonsági okokból a Teleki nemzetség levéltárával együtt felszállították a fővárosba, és az ott is maradt a mai napig. Sokan kíváncsiak a kortársak közül a könyvtárában található tiltott művekre (hősünk a francia forradalommal kortárs), ugyanis Teleki hivatalos császári tisztségviselői státusát kihasználva a cenzurát megkerülve, meghozatja. Igaz, csak azt, ami ízlésének megfelel, a jakobinusos iratok már sokkal gyengébben adják elő magukat a tilalomfák árnyékában.

A maga korában a bibliotheca korszerű, vonzó, amelyet megnyit a köznek. Olvasónaplót, nyilvántartást vezetnek könyvtárosaival. Ő az első Erdélyben, aki saját könyvtárápületet épít eleve és kizárólag ezzel a céllal, a megtervezésében ma-

ga is részt vesz, bécsi építőmestert fogalkoztat. Könyvtárosait maga válogatja meg, alkalmassági próbáknak is alávetette – alkalmasint tisztos fizetést, jövedelmet rendelt számukra. Utasításokkal látta el őket, nem csupán a kötetek elhelyezése tekintetében, de abban is következetes volt, hogy a könyvtár fizikai fenntartását és tisztántartását, a könyvekre történő vigyázást is alapszabályban rögzítette. Négykötetes könyvtárkatalógusa az egyik első ilyen az erdélyi könyvtártudományban. Tárgyuk szerint csoportosítja a könyveket, úgy, hogy az érdeklődő biztosan megtalálhassa a keresett információforrást. Az első kötetben például csak az ókori klasszikusok és az korai egyházatyák művei szerepelnek, a másodikban és harmadikban a gyűjtemény többi tárgykörei, míg a negyedik az előbbieket beosztását követve az új szerzeményeket sorolja fel. Egy ötödik kötet a közelmúltig kéziratban maradt – ugyanaz az akkurátus rendszerető munka, mint az előbbieket, amit a könyvtáralapító már nem tudott befejezni és sajtó alá rendezni.

Halála után is még érkeznek könyvek a megrendeltekéből, egy-két évig – a szállítási nehézségek nyújtják meg ennyire a posztumusz gyarapodást –, de aztán megáll a könyvtár gyarapodása. Az alapító lendülte, könyvimádata, tudászsomja nem öröklődik a három Teleki-utódba. Teleki Ferenc ugyan hozzátesz egy polcnyit az apja gyűjteményéhez, ám legfennebb arra törekszik, hogy a könyvtárat egyben tartsa, nem enged beleszólást a református egyháznak és a vásárhelyi kollégiumnak, amelyek a gyűjtemény sorsáért felelősnek érzik magukat a Teleki Sámel végrendeletére hivatkozva. Condominium is lehetne, de elidegeníthetetlen családi vagyon, comis fidei – azaz hitbizomány az örökhatyó szerint.

Közgyűjtemény (megnyílt 1802-ben), amely lassan elavul, muzeális értéket ölt, bár még az 1848–49-es nemzedék Vásárhelyen tanuló tagjai számára ihletforrás. Még eljön egy-egy tudós, sőt kalandor is, valamit kikér, megnéz, ellenőriz, amikor a könyvtárba jó idő esetén be lehet hatolni. Van könyvtárnok, őr, gondviselő. Különben zárt, zárolt nagyság. Aztán jön Orbán Balázs, aki vásárhelyi országgyűlési képviselő és fellármázza közvéleményt. Hirtelen megint a figyelem központjába kerül. Tervek születnek elköltöztetésére. Be akarják olvasztani az Erdélyi Múzeum-Egylet gyűjteményeibe. De ez már egy másik történet és újabb köztes fejezet a 219 éves könyvtár életében.

Teleki sokszor – amikor csak tehetette – lejön Vásárhelyre. A Szent Miklós utcai palotának egyik szárnya a könyvtár, amelyhez lakosztályából közvetlen beelépés nyílik. A bepolcozást maga irányítja, vagy pontos utasításokat ad. Praktikus ember, jó gazda, gyakorlatias gondolkodású. Gyakaran időzik könyvtárában. Legkedvesebb könyveit maga mellett tartja bécsi lakásán. A helyi legendárium arról regél, hogy a koporsót vivők 1822-ben elhaladtak a könyvtár előtt, amelyet az alapító soha nem látott a maga teljességében. A romantikus képzelgéssel ellentétben gróf Teleki Sámuel intenzíven megélte könyvtárát, amelyet mindennél többre tartott. Fontosabb lehetett, mint a birtokok, a stallum, a császártól kapott Szent István-kereszt. (Legalábbis így hiszem.)

A Bécsben 1822 augusztusában elhunyt Telekit kívánsága szerint birtokán temetik el. A sáromberki családi kriptá ott fehérlik magas sátor tető alatt a falu fölötti dombon.